

TOFA (KARAGAS) TÜRKLERİ VE DİLLERİ ÜZERİNE ON TOFA (KARAGAS) TURKS AND THEIR LANGUAGE

Abstract

Tofa Turks (or Tofas), who live in Nijneudinsk raion and its villages, a part of Irkutsk oblast in Russia Federation in South Siberia today, were known as Karagas and/or Karagas Tatars until 1930. According to the census of 2010, their population is just 762, and their language was included in the Redbook and listed among the endangered language list by UNESCO. The Tofa Turkic, which takes place in the Uighur-Oghuz classification of the Turkic dialects, is significant for comparative Turcology studies as it both preserves the archaic properties and displays some similar properties with those of Mongolian. In the present paper, the socio-cultural history of the Tofa Turks, as well as the phonological and lexical properties of the Tofa Turkic are outlined.

Key Words: Tofa, Tofa Turkic, Old Turkic, phonology, vocabulary, historical-comparative linguistics

Özet

Bugün Güney Sibirya'da Rusya Federasyonu içerisinde Irkutsk oblastına bağlı Nijneudinsk rayonu ve köylerinde yaşamakta olan Tofa Türkleri (veya Tofalar) 1930 yılına kadar 'Karagaslar' ve/veya 'Karagas Tatarları' olarak bilinmekteydi. 2010 nüfus sayımına göre toplam nüfusu sadece 762 olan Tofa Türklerinin dili UNESCO tarafından *Redbook* "Kırmızı Kitap"a alınarak 'varlığı tehlikedeki diller' listesine dahil edilmiştir. Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında 'Uygur-Oğuz' grubunda ele alınan Tofa Türkçesi, eskicil kimi dil özelliklerini bünyesinde korumasının yanında Moğolca ile paralellik gösteren bazı özellikleri taşımasıyla da karşılaştırmalı Türkoloji çalışmalarında ayrı bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Tofa Türklerinin sosyokültürel tarihi, Tofa Türkçesinin tarihî-karşılaştırmalı ses özellikleri ve söz varlığı ana hatlarıyla işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tofa, Tofa Türkçesi, Karagas, Eski Türkçe, ses bilgisi, söz varlığı, tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi

Nijneudinsk Kültür Müzesi Tofa bölümünden bir görünüm: Tofalara ait şaman kıyafetleri.

1. Tofa Türkleri

Tofa Türkleri, 45-53 kuzey enlemlerinde ve 98 doğu boylamında Rusya Federasyonu'nun İrkutsk oblastında Nijneudinsk rayonuna bağlı Alıgcer, Nerha (Tof. Nirsa) ve Yukarı Gutara köylerinde toplu olarak yaşamaktadırlar. Yaptığımız araştırmalarda Tofaların anılan köylerin dışında Nijneudinsk rayonu ile Şumskiy (Uda II) ve Voznesenskiy köylerinde de dağınık olarak yaşadıkları tespit edilmiştir. Bölge Doğu Sayan Dağları ile çevrilidir. En yüksek zirve olarak *Podnebesniy* (2938 m) ve *Triangulyator* (2881 m) tepeleri anılabilir.

Tofa Türkleri ile ilgili ilk bilgiler 18. asrın sonlarına kadar uzanır. Bir doğa bilimci olan Peter S. Pallas, Tofa Türklerini 1788'de yazdığı *Puteşestvie po različnim mestam Rossiyskogo gosudarstva* adlı eseriyle 'Karagas Tatarları' olarak bilimsel literatüre kazandırmıştır. Daha sonraki çalışmalar M. A. Castren, V. Radloff, N. F. Katanov, B. Petri, N. Direnkova ve V. İ. Rassadin gibi önemli araştırmacıların kaleminden çıkmıştır. Bu isimler arasında Tofa Türkçesini dilbilimdeki çağdaş gelişmelere göre inceleyen Rassadin'in ayrı bir yeri olduğunu vurgulamalıyım. Günümüzde Türkiye ve ABD'den genç araştırmacılar Tofa Türkleri ve dilleri üzerine çalışmalarını sürdürmektedirler.

Tofalar 1930 yılına kadar 'Karagaslar' olarak anılmışlardır. Bu tarihten itibaren Sovyet idaresince kendilerine 'Tofa/Tofalar' biçiminde yeni bir etnik ad verilmiştir. Tofaların kendi adlandırmaları ise *To'fa*, *Tu'fa* ve *Tı'fa* biçiminde kaydedilmiştir (Rassadin 2002: 183). Etnonim olarak Tofa, MS 4-6. asırlar arasında Kuzeybatı Çin'de hüküm süren To-pa (Tabgaç) Devleti'nin adıyla ilişkilidir.¹ Ekim Devrimi'nden önce *Kaş*, *Sarığ-Kaş*, *Çoğdu*, *Kara Çoğdu* ve *Çeptey* olmak üzere beş boy hâlinde yaşayan Tofa Türkleri geleneksel konargöçer yaşam tarzına sahiplerdi. Tofalar 1927 yılında yerleşik düzene geçirilmişler, ardından yaşadıkları bölgeye de 'Tofalariya' adı verilmiştir (Mel'nikova 1994). 2010 nüfus sayımına göre Tofaların Rusya Federasyonu'ndaki toplam nüfusu sadece 762'dir. Köyde yaşayanların sayısı 664, şehirlerde yaşayanların sayısı ise 98'dir.

Tofaların temel geçim kaynağı avcılık ve geyik besleyiciliğidir. Balık, samur, sincap, kızıl geyik ve dağ keçisi başlıca av hayvanlarıdır. Bunun dışında yerleşik düzene geçmeden önce toplayıcılık da temel geçim kaynağı olarak göze çarpar. Dağ kekiği ve zambak öne çıkan toplama bitkileridir. Öte yandan büyük baş hayvancılık ve sebze yetiştiriciliği yerleşik düzene geçişin getirdiği bir uğraşı alanı olarak karşımıza çıkar (Mel'nikova 1994: 45).

Sözlü edebiyat ürünlerinde Tofaların inanç sistemi Burkanlık ve Şamanizm iç içedir. Çarlık Rusyası'ndan itibaren başlayan misyonerlik faaliyetleri ve Sovyet döneminde Şamanizmin yasaklanmasıyla Tofa Türklerinin geleneksel dinî inanışı önemli ölçüde zedelenmiştir.²

Uda Nehri, Irkutsk

2. Tofa Türkçesi

Tofa Türkçesi, Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında Uygur-Oğuz grubunun Uygur-Tukyu alt grubunda ele alınmıştır (Baskakov 2009: 187).³

Johanson'un coğrafi ve dil bilimsel ölçütlere göre yaptığı sınıflandırmada ise üç alt gruptan oluşan Kuzeydoğu Türk dillerinin Tuvan (Soyot, Uryanhay) ile birlikte KDg (yani Kuzeydoğu-güney) alt grubunda yer alır.⁴ Tofa Türkçesi, Tıva Özerk Cumhuriyeti'ndeki Tıvalar, Moğolistan'ın Kuzeybatı bölgesinde yer alan Tsengel Tıvaları yanında Duhalar ve Doğu Türkistan'daki Cungarya Tıvaları (Monçak veya Kök Monçak) ile hem etnik hem de dil açısından yakın akrabalık ilişkisi içindedir (Tenişev 2002: 600-660). Tofa Türkçesi için Rassadin tarafından bir yazı sistemi oluşturulmasına rağmen, tarihsel süreç içinde yazı dili özelliğini kazanamamıştır. Dilin çeşitli özelliklerinin kodlandığı bir yazı dilinin bulunmayışı dilde çok biçimliliğin hâkim olmasına yol açmıştır. Tofa Türkçesi günümüzde yaklaşık 30-40 kişinin akıcı biçimde konuştuğu bir dildir.

3. Ses Özellikleri

Tofa Türkçesi ünlüler bakımından diğer Türk lehçelerine göre hayli zengindir. 25 ünlünün bulunduğu Tofa Türkçesinin ünlüler sistemi üç grupta ele alınmıştır. Tofa Türkçesinin ünlü sistemi ve ünlü seslerin IPA karşılıkları şöyledir:

TOFA	IPA	SES DEĞERİ
a	ɑ	Açık, arka, düz (postdorsal)
a:	ɑ:	Uzun a
a'	ɑ ^ɸ	Açık, arka, düz, gırtlaksı (faringal)
e	ɛ	Yarı açık, ön, düz
e:	ɛ:	Uzun e
e'	ɛ ^ɸ	Yarı açık, ön, düz, gırtlaksı
ä	æ	Açık e
ä:	æ:	Açık uzun e
ı	ɯ	Kapalı, arka, düz
ı:	ɯ:	Uzun ı
ı'	ɯ ^ɸ	Kapalı, arka, düz, gırtlaksı
i	i	Kapalı, ön, düz
i:	i:	Uzun i
i'	i ^ɸ	Kapalı, ön, düz, gırtlaksı
ĩ	ĩ	Kapalı, ön, düz, normalden daha kısa i
o	ɔ	Yarı açık, arka, yuvarlak
o:	ɔ:	Uzun o
o'	ɔ ^ɸ	Yarı açık, arka, yuvarlak, gırtlaksı
ö	œ	Yarı açık, ön, yuvarlak
ö:	œ:	Uzun ö
ö'	œ ^ɸ	Yarı açık, ön, yuvarlak, gırtlaksı
u	u	Kapalı, arka, yuvarlak
u:	u:	Uzun u
u'	u ^ɸ	Kapalı, arka, yuvarlak, gırtlaksı
ü	y	Kapalı, ön, yuvarlak
ü:	y:	Uzun ü
ü'	y ^ɸ	Kapalı, ön, yuvarlak, gırtlaksı

3. 1. Normal Ünlüler

Bu grupta normal /i/'den daha kısa telaffuz edilen ve kelime başında bulunmayan /i/ ünlüsüyle birlikte dokuz ünlü bulunur: /a/, /e/, /ı/, /i/, /ĩ/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

aŋsı 'avcı' < ET *aŋçı*, *ağ-* 'yükselmek, çıkmak' < ET *ağ-*, *sanniğ* 'hesaplı, sayılı' < ET *sanliğ*, *emşî* 'doktor' < ET *emçi*, *erdemniğ* 'usta, yetenekli' < ET *erdemliğ* 'erdemli', *ıraq* 'uzak' < ET *ıraq*, *ıt-* 'göndermek, yollamak' < ET *ıt-* ~ *ıđ-*, *qıl-* 'yapmak' < ET *qıl-*, *bilig* 'bilgi' < ET *bilig*, *in-* 'dağdan ovaya inmek' < ET *in-* 'inmek', *oruq* 'yol; çizgi' < ET *oruq*, *olur-* ~ *olır-* 'oturmak' < ET *olur-* 'oturmak, tahta oturmak, *ölür-* 'öldürmek' < ET *ölür-*, *törü-* 'doğmak, yaratılmak' < ET *törü-*, *buluŋ* 'köşe' < ET *buluŋ*; *udu-* 'uyumak' < ET *udu* ~ *uğu-*, *ülüg* 'pay, hisse' < ET *ülüg*, *küştüg* 'güçlü' < ET *küşlüg*.⁵

3. 2. Gırtlaksı (Faringal) Ünlüler

Genel Türkçeden farklı olarak Tıva, Soyot, Duha ve Sarı Uygur Türkçelerinde de görülen gırtlaksı ünlülerin sayısı Tofa Türkçesinde sekizdir. Fonem değerine sahip olan gırtlaksı ünlüler sadece kelimenin birinci hecesinde bulunur. Ana Türkçede normal ünlüler, Tofa Türkçesindeki gırtlaksı

ünlülere tekabül eder. Rus kalınlaştırma işareti (ъ) ile belirtilen gırtlaksız ünlüler bu çalışmada (') işaretiyle gösterilmiştir: /a'/, /e'/, /ı'/, /i'/, /o'/, /ö'/, /u'/, /ü'/'.

a'ş- 'açmak' < ET *aç-*, *a'ttiğ* 'atlı, süvari' < ET *atlığ*; *e'kkî* 'iyi, iyilik' < ET *edgü*, *ke's-* 'geçmek' < ET *keç-*, *bi's-* 'biçmek' < ET *biç-*; *i'sır-* 'ısırmak' < ET *ısır-*, *i'sig* 'sıcak' < ET *isig*, *i'he* 'anne' < ET *eke*, *o't* 'ot' < ET *ot*, *o'q* 'kurşun, fişek' < ET *oq* 'ok', *çu'rt* 'oba, yurt; yer, arazi; iskelet' < ET *yurt* 'yurt', *u's-* 'uçmak; düşmek, yıkılmak' < ET *uç-* 'uçmak; vefat etmek', *tü'hür-* 'düşürmek' < ET *tüşür-*.

3.3. Uzun Ünlüler

Tofa Türkçesindeki uzun ünlüler çeşitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmış ikincil uzunluğa sahip ünlülerdir. Genellikle iki ünlü arasındaki /ğ/, /ŋ/, /r/, /y/ ünsüzleri ile kısmen /ğ/ ünsüzünün erimesiyle oluşan uzun ünlülerin sayısı sekizdir: /a:/, /e:/, /ı:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/.

bîre: 'her biri' < ET *biregü*, *ał* 'köy, oba' < ET *ağıl*, *ça:* 'savaş' < ET *yağlı* 'düşman', *derî* 'gök, gökyüzü' < ET *tenri* 'gök, gökyüzü; Tanrı', *arı-* 'hastalanmak' < ET *ağrı-*, *dîŋ* 'sincap' < ET *teyŋ*, *eri* 'eğri, bükük' < ET *eğri*, *ŋön* 'şişman' < ET *yoğun* 'kalın'.

3.4. Ünlü Uyumu

Tofa Türkçesinde artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık uyumları sistemlidir: *qı'ştiq* 'kışlık' < ET *qışlıq*, *çılğan-* 'yalanmak' < ET *yalğan-*, *adır-* 'ayırarak' < ET *adır-* ~ *ağır-*, *kedîr-* 'giydirmek', < ET *kedir-* ~ *keğir-*, *dıŋna-* 'dinlemek' < ET *tıŋla-*, *tö'hül-* 'dökülmek' < ET *tökül-*, *ündür-* 'büyütmek, yetiştirmek' < ET *üntür-*, *ŋandır-* 'döndürmek' < ET *yantur-*, *çitqır-* 'yatırmak' < ET *yatğur-*, *sütürü* 'sütlü, çok süt veren' (Tof. *süt* < ET *süt*), *sökkürü* 'bir deri bir kemik, cılız' (Tof. *sök* 'kemik' < ET *sühük*) vb.

3.5. Ünlü Değişmeleri

Eski Türkçenin ünlü sisteminin önemli ölçüde korunduğu Tofa Türkçesinde belli başlı ünlü değişimleri şöyledir:

3.5.1. Eski Türkçe birinci hecedeki /a/ ünlüsü genellikle korunmuştur: *adır-* 'ayırarak' < ET *adır-* ~ *ağır-*, *a'rtış* 'ardıç' < ET *artuş*, *barşa* 'bütün, hepsi' < ET *barça*, *qa'tiğ* 'sert, kaba' < ET *qatığ*, *qa'hiq* 'kaşık' < ET *qaşıq*, *sa'hal* 'sakal' < ET *saqal*, *taniş-* 'tanışmak' < ET *tanuş-*.

3.5.1.1. Eski Türkçede birinci hecedeki /a/ ünlüsü bir kısım örnekte /ı/ya dönüşür: *çitqır-* 'yatırmak' < ET *yatğur-*, *çırıq* 'ışık, aydınlık; huzur' < ET *yarıq*, *çılğan-* 'yalanmak' < ET *yalğan-*, *ında* 'orada' < ET *anda*, *indîğ* 'böyle, öyle' < ET *antağ*, *qımşı* 'kamçı' < ET *qamçı*, *hılın* 'şişman' < ET *qalın* 'kalın', *hırın* 'karın, mide' < ET *qarın*, *sıstıq* 'yastık' < ET *yastıq*, *sı'p* 'sap' < ET *sap*, *tı'rt-* 'çekmek' < ET *tart-*.

3.5.1.2. /ç/ ve /ş/ seslerinin öndamaksillaştırıcı etkisiyle birinci hecedeki /a/ ünlüsünün /e/ye dönüştüğü örnekler de vardır: *şey* 'çay' < Moğ. *tsai*, *çeş* 'taze, körpe' < ET *yaş*, *çe's* 'saç' < ET *saç*.

3.5.2. Eski Türkçede ikinci hecede bulunan /u/ ünlüsü, dudak uyumu sonucunda /ı/ya dönüşür: *a'ştır-* 'açtırmak' < ET *açtur-*, *azı* 'veya, ya... ya' < ET *azu*, *bi'hîr-* 'pişirmek' < ET *bışur-*, *çırıt-* 'aydınlatmak' < ET *yarut-*, *ŋandır-* 'döndürmek' < ET *yantur-*, *olur-* ~ *olır-* 'oturmak' < ET *olur-* 'oturmak, tahta oturmak'.

3.5.3. Eski Türkçede ikinci hecede bulunan /ü/ ünlüsü, dudak uyumu sonucunda /i/ye dönüşür: *bedîk* 'yüksek' < ET *bedük* 'büyük', *bildîr-* 'bildirmek, açıklamak' < ET *biltür-*, *e'kkî* 'iyi, güzel' < ET

edgü, *meŋġi* ‘bengü’ < ET *bengü*, *te’ħik* ‘delik’ < ET *teşük*, *çi’t ġr-* ‘yitirmek, kaybetmek’ < ET *yitür-*, *e’s ġrik* ‘sarhoş’ < ET *esrük*, *ke’ħir-* ‘geçirmek’ < ET *keçür-*, *ö’ħir-* ‘söndürmek’ < ET *öçür-*.

3.6. Ünsüzler

Tofa Türkçesinin ünsüz envanterindeki 29 sesin IPA karşılıkları aşağıda sunulmuştur.

b	b	Tonlu, çift dudak, patlamalı
c	ḃ̥	Tonlu, ön damak-diş eti yarı kapantılı
ć	ḃ̥ʲ	Tonlu, dil ucu-diş, palatal
ç	ʧ̥	Tonsuz, ön damak-diş eti yarı kapantılı
Ç	ʧ̥	ç-c arası ünsüz; Tonlulaşmış, ön damak-diş eti yarı kapantılı
d	d	Tonlu, diş eti, patlamalı
f	f	Tonsuz, diş-dudak, sızıcı
g	ɟ	Tonlu, ön damak, patlamalı
ğ	g	Arka damak g’si; Tonlu, arka damak, patlamalı
ġ	ɣ	Tonlu, arka damak, sızıcı
h	h	Tonsuz, gırtlak, sızıcı
ħ	ħʲ	Nefesli palatal
j	ʒ	Tonlu, diş eti-ön damak, sızıcı
k	c	Tonsuz, ön damak, patlamalı
q	q	Tonsuz, arka damak, patlamalı
l	l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı
ĺ	l	Ön damak l’si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman); Tonlu, diş eti, yanal akıcı (palatal)
m	m	Tonlu, çift dudak, genizli
n	n	Tonlu, diş eti, genizli
ŋ	ŋ	Tonlu, arka damak, genizli
ɲ	ɲ	Tonlu, ön, palatal
ń	N	Tonlu, ön damak, dil ortası
p	p	Tonsuz, çift dudak, patlamalı
r	r	Tonlu, diş eti, tek vuruşlu (hafif titretilmiş)
s	s	Tonsuz, diş eti, sızıcı
t	t	Tonsuz, diş eti, patlamalı
v	v	Tonlu, diş-dudak, sızıcı
y	j	Tonlu, ön damak, akıcı, yarı ünlü
z	z	Tonlu, diş eti, sızıcı

3.6.1. Ünsüz Değişmeleri

3.6.1.1. Eski Türkçe /b/ ünsüzü kelime başında ve içinde genellikle korunur: *bay* ‘zengin’ < ET *bay*, *barşa* ‘bütün, hepsi’ < ET *barça*, *bed ġk* ‘yüksek’ < ET *bedük*, *bö’rt* ‘şapka’ < ET *börk*, *bulut* ‘bulut’ < ET *bulıt*, *bü’tün* ‘bütün’ < ET *bütün*.

3.6.1.2. Ancak ikinci hecede /n/ veya /ŋ/ ünsüzünün bulunması durumunda kelime başı /b/ ünsüzü gerileyici benzeşmeyle /m/ sesine dönüşür: *meŋġi* ‘bengü’ < AT. *beŋgü*, *men* ‘ben’ < ET *ben*, *m ġŋ* ~ *m ġm* ‘benim’ < ET *beniŋ*, *monu* ‘bunu’ < ET *bunı*, *mo_en* ‘boyun’ < ET *boyın*.

3.6.2. Eski Türkçe /ç/ ünsüzü Tofa Türkçesinde /ş/ ünsüzüne dönüşür: *aḡşı* ‘avcı’ < ET *aḡçı*, *emşī* ‘doktor’ < ET *emçi*, *sa’tıḡşı* ‘satıcı, tüccar’, < ET *satıḡçı*, *çoruḡşu* ‘yolcu’ < ET *yoruḡçı* ‘hısımlar, dünürler arasında gidip gelen adam’, *şın* ‘gerçek’ < ET *çın*, *şerig* ‘ordu’ < ET *çerig* ‘asker’.

3.6.3. Söz içinde iki ünlü arasında kalan /ş/ ünsüzü birkaç yönde gelişmiştir. Kullanım sıklığı yüksek olan *kīşī* ‘kişi, insan’ vb. birkaç kelimeye korunur. Gırtlaksız ünlüden sonra gelen /ş/ ünsüzü, ünlü ile başlayan ek aldığı palatal /h/’ye dönüşür: *a’ḡil-* ‘açılmak’ < Tof. **a’şıl-* < ET *açıl-*, *a’ḡiḡliḡ* ‘açıklık’ < Tof. **a’şigliḡ* < ET *açuqluḡ*, *ö’ḡir-* ‘söndürmek’ < Tof. **ö’şür-* < ET *öçür-*, *ke’ḡir-* ‘geçirmek’ < Tof. **ke’şir-* < ET *keçür-*, *tü’ḡür-* ‘düşürmek’ < ET *tüşür-* gibi. Normal ünlüden sonra gelen /ş/ ünsüzü, ünlü ile başlayan ek aldığı palatal /ç/’ye dönüşür: *beçer* ‘beşer’ < ET *beşer*, *düçe-* ‘düş görmek’ < ET *tüşe-*, *eçik-* ‘dost olmak, arkadaşlık etmek’ (Tof. *eş* ‘dost, arkadaş’ < ET *é:ş*), *eçik* ‘kapı’ < ET *eşük*.

3.6.3.1. Eski Türkçe /ş/ ünsüzü kelime sonunda korunur: *ba’ş* ‘baş, kafa’ < ET *baş*, *çeş* ‘taze, körpe’ < ET *yaş*, *eş* ‘arkadaş, dost’ < ET *eş*, *qı’ş* ‘kış’ < ET *qış*, *so’huş-* ‘dövüşmek, kavga etmek’ < ET *soquş-*, *taniş-* ‘tanışmak’ < ET *tanuş-*, *tü’ş-* ‘inmek; düşmek’ < ET *tüş-*, *te’ş-* ‘deşmek, delmek’ < ET *teş-*.

3.6.4. Eski Türkçe /d/ (Karahanlıca /ḡ/) ünsüzü kelime içinde iki ünlü arasında korunmuştur: *adaḡ* ‘tüfek altlığı; köyün aşağı kesimi’ < ET *adaḡ* ~ *aḡaḡ* ‘ayak’, *çüdüürüg* ‘yükülük’ < ET *yüdrük* ~ *yüḡrük*, *adır-* ‘ayırarak’ < ET *adır-* ~ *aḡır-*, *kedir-* ‘giydirmek’ < ET *kedir-* ~ *keḡir-*, *todur-* ‘doymak’ < ET *todur-* ~ *toḡur-*, *çıdı-* ‘çürümek’ < ET *yıdı-* ~ *yıḡı-*, *udu-* ‘uyumak’ < ET *udı-* ~ *uḡı-*.

3.6.4.1. Kelime sonunda tonsuzlaşarak /t/’ye dönüşür: *çıt* ‘koku’ < ET *yıd* ~ *yıḡ*, *ıt-* ‘göndermek’ < ET *ıd-* ~ *ıḡ-*, *ket-* ‘giymek’ < ET *ked-* ~ *keḡ-*, *çat-* ‘sermek, döşemek’ < ET *yaḡd-* ~ *yaḡḡ-*, *tot-* ‘doymak’ < ET *tod-* ~ *toḡ-*.

3.6.4.2. Sınırlı örnekte iki ünlü arasındaki /d/ (Karahanlıca /ḡ/) ünsüzünün Hakas grubuyla örtüşerek /z/’ye dönüştüğü görülür: *ezer* ‘eyer’ < ET *eder* ~ *eḡer* (krş. Hak. *ezer*, Şor. *ezer*), *ezerle-* ‘eyerlemek’ < ET *ederle-* ~ *eḡerle-* (krş. Hak. *ezerle-*, Şor. *ezerle-*).

3.6.5. Eski Türkçe /q/ ve /k/ ünsüzleri genellikle korunur *ıraḡ* ‘uzak’ < ET *ıraḡ* ~ *yıraḡ*, *qa’tıḡdı* ‘1. sert; 2. kaba’ < ET *qatıḡdı*, *ba’şqa* ‘başka, farklı’ < ET *başqa*, *qarlıḡ* ‘karlı’ < ET *qarlıḡ*, *oruḡ* ‘patika’ < ET *oruḡ*, *qı’ştıḡ* ‘kışlık’ < ET *qışlıḡ*, *o’ttuḡ* ‘otluk (yem için)’ < ET *otluḡ*.

3.6.5.1. Sınırlı örnekte de /h/’ye dönüştüğü görülür: *hanat* ‘kanat’ < ET *qanat*, *hönü* ‘doğru’ < ET *köni*, *hün* ‘gün; güneş’ < ET *kün*, *hılın* ‘kalın, şişman’ < ET *qalın*, *haya* < ET *qaya*, *höl* < ET *köl*, *ham* ‘şaman’ < ET *qam*, *han* ‘1. devlet; 2. han, çar’ < ET *qaḡan* ‘hakan; kağan’.

3.6.5.2. /k/ ünsüzü sınırlı örnekte /r/ sesinin komşuluğunda /t/’ye dönüşmüştür: *bö’rt* ‘börk, şapka’ < ET *börk*, *qo’rt-* ‘korkmak’ < ET *qorq-*.

3.6.6. Eski Türkçe /l/ ünsüzü, ünlüler arasında; /ḡ/, /r/ ve /y/ ünsüzlerinden sonra kendini korur: *höleḡelik* ‘gölgelik’ (Tof. *höleḡe* ‘gölge’ < ET *köl.ḡe*), *barlıḡ* ‘varlıklı’ < ET *barlıḡ*, *bodıḡluḡ* ‘boyalı, renkli’ < ET *bodıḡluḡ*.

3.6.6.1. /m/, /n/ ve /ḡ/ ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra /n/’ye dönüşür: *erdemniḡ* ‘usta, yetenekli’ < ET *erdemliḡ* ‘erdemli’, *sanniḡ* ‘hesaplı, sayılı’ < ET *sanlıḡ*.

3.6.6.2. Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra /t/’ye dönüşür: *a’ttiḡ* ‘atlı, süvari’ < ET *atlıḡ*, *balıḡtiḡ* ‘balığı olan’ < ET *balıḡlıḡ*, *çürektiḡ* ‘kalbi olan; yürekli’ (Tof. *çürek* ‘kalp, yürek’ < ET *yürek*).

3.6.7. Eski Türkçe /r/ ünsüzü kimi zaman iki ünlü arasında erir ve bunun sonucunda ikincil uzunluk meydana gelir: *bar* 'varır, varacak' < ET *barır*, *kõr* 'görür/görecek' < ET *körür*.

3.6.7.1. Kelime sonunda ise /r/ ünsüzü korunur: *adır-* 'ayırarak' < ET *adır-* ~ *ağır-*, *aştır-* 'açtırmak' < ET *açtur-*, *bildir-* 'bildirmek, açıklamak' < ET *biltür-*, *qıldır-* 'yaptırmak' < ET *qıltur-*, *pandır-* 'döndürmek' < ET *yantur-*.

3.6.8. Eski Türkçe /s/ ünsüzü kelime başında, içinde ve sonunda korunur: *sanniğ* 'hesaplı, sayılı' < ET *sanlığ*, *sa'tığşı* 'satıcı' < ET *satığçı*, *sök* 'kemik' < ET *süñük*, *a's-* 'asmak' < ET *as-*, *ba's-* 'basmak' < ET *bas-*, *ös-* 'büyüme' < ET *ös-*, *ke's-* 'kesmek' < ET *kes-*, *qı's-* 'sıkma' < ET *qıs-*, *i'siğ* 'sıcak' < ET *isig*, *ba'sa* 'yeniden, tekrar' < ET *basaa*, *ke'sek* 'parça, bölüm' < ET *keseke*, *qı'sıl* 'dar geçit' < ET *qısıl*, *o'sal* 'hata' < ET *osał*, *sa'sı-* 'pis kokmak' < ET *sası-*.

3.6.8.1. Nadiren de tonlularak /z/'ye dönüşür: *azır-* 'hapşurmak' < ET *asur-*.

3.6.9 Eski Türkçe /t/ ünsüzü kelime başında genellikle korunur: *tavar* 'davar' < ET *tavar*, *tanı-* 'tanımak' < ET *tanu-*, *taş* 'taş' < ET *taş*, *todur-* ~ *todir-* 'doymak' < ET *todur-* ~ *toğur-*, *to'praq* 'toprak, yer, dünya; kül, toz' < ET *topraq*, *tö'hek* 'döşek' < ET *töşek*.

3.6.9.1. Bunun yanında kelime başında tonlularak /d/'ye dönüştüğü biçimler de göze çarpar: *din* 'sincap' < ET *teyen*, *dıñna-* 'dinlemek' < ET *tıñla-*, *dıñig* 'diri, canlı' < ET *tirig*, *dıñiglığ* 'dizli' < ET *tiziglig*, *dil* 'dil' < ET *tıl*, *doñ* 'don' < ET *toñ*, *düş* 'düş, rüya' < ET *tüş*.

3.6.9.2. Kelime sonunda korunur: *arıt-* 'ağritmek' < ET *ağrit-*, *bayıt-* 'zenginleştirmek' < ET *bayut-*, *bulut* 'bulut' < ET *bulit*, *çırıt-* 'aydınlatmak' < ET *yarut-*, *hanat* 'kanat' < ET *qanat*, *i'sit-* 'ısıtmak, pişirmek' < ET *isit-*, *ñit* 'yiğit, genç' < ET *yigit*, *olurt-* 'oturtmak' < ET *olurt-*, *törüt-* 'doğurmak' < ET *törüt-*.

3.6.10. Eski Türkçe /y/ ünsüzü kelime başında /ç/'ye dönme eğilimindedir: *çağ-* 'yağmak' < ET *yağ-*, *çağlığ* 'yağlı' < ET *yağlığ*, *çalañaş* 'çıplak' < ET *yalıñ* (krş. Tkm. *yalañaş*); *çel-* 'tırıs gitmek' < ET *yel-*, *çen* 'yeğen' < ET *yegen*, *çıdı-* 'kokmak, çürümek' < ET *yıdı* ~ *yığı-*, *çoğaş* 'yakın; akraba' (Tof. *çoaq*, Tuv. *çoaq* < *yo_uq < *yoğ_uq < ET *yağ_uq* 'yakın, civar'; krş. Saha *çugas*; Dolg. *hugas* ~ *çugas*) < AT. **yağ_uq+aç*; *çur-* 'yoğurmak' < ET *yuğur-*, *çürek* 'kalp, yürek' < ET *yürek*.

3.6.10.1. Ancak ikinci hecede genizsil bir sesin bulunması durumunda kelime başı /y/ ünsüzü palatal /ɲ/'ye döner: *ñön* 'şişman' < ET *yoğun* 'kalın', *ña:* 'yeni, taze' < ET *yañı*, *ñan-* 'dönme' < ET *yan-*, *ñañğı* 'yankı' < ET *yañqu*, *ñumurtğa* 'yumurta' < ET *yumurtğa*.

3.6.10.2. Sınırlı örnekte kelime başı /y/ ünsüzünün Yakut-Dolgan grubuyla örtüşerek /s/'ye dönüştüğü görülür. Tof. *sıltıs* 'yıldız' < ET *yultuz* (krş. Tuv. *sıldıs*, Saha *sıltıs*, Dolg. *hıltıs*), *sıstıq* 'yastık' < ET *yastuq* (krş. Tuv. *sıttıq*, Saha *sıttıq*, Dolg. *hıttıq*).

3.6.11. Eski Türkçe /z/ ünsüzü iki ünlü arasında genellikle korunur: *azı* 'veya, ya... ya...' < ET *azu*; *dıñig* 'dizi, sıra' < ET *tizig*, *küze-* 'güzü geçirmek; güz avını yapmak' < ET *küze-*, *qızar-* 'kızarmak' < ET *qızar-*, *özek* 'merkez, iç kısım' < ET *özek*, *uza-* 'uzamak' < ET *uza-*.

3.6.11.1. Kelime içinde ünsüz komşuluğunda ve kelime sonunda tonsuzlaşarak /s/ ünsüzüne dönüşür: *bosta-* 'boğazlamak' < ET *boğuzla-*, *döstüg* 'köklü' < ET *tözlüg*, *as* 'ağız' < ET *ağız*, *ayas* 'açık, parlak' < ET *ayaz*, *hobus* 'kopuz' < ET *qopuz*, *hundus* 'kunduz, su samuru' < ET *qunduz*, *sıltıs* 'yıldız' < ET *yultuz*, *to'hos* 'dokuz' < ET *toqquz*, *üs-* 'kesmek, koparmak' < ET *üz-*.

4. Söz Varlığı

Tofa Türkçesinin söz varlığının ana katmanı Türkçe kökenli kelimelerden oluşur.

Organ adları Türkçedir: *as* 'ağız' < ET *ağız*, *b'aş* 'baş' < ET *baş*, *bel* 'bel' < ET *bel*, *bilek* 'bilek' < ET *bilek*, *but* 'ayak' < ET *but*, *ba:r* 'karaciğer' < ET *bağır*, *çe's* 'saç' < ET *saç*, *çitta*: 'burun(u)', krş. ET *yıdla-* ~ *yıdla-* 'koku almak', *çürek* 'kalp' < ET *yürek*, *çüs* 'yüz' < ET *yüz*, *dil* 'dil' < ET *tıl*, *dış* 'diş' < ET *tış*, *ergek* 'parmak' < ET *ernek*, *qaraq* 'göz', krş. Moğ. *qara-* 'bakmak', *qol* 'el, kol' < ET *qol*, *qulaq* 'kulak' < ET *qulqaq* gibi

Akrabalık adları Türkçe kökenlidir: *aba* ~ *ava* 'anne' < ET *apa* ~ *aba*; *a'ha* 'ağabey' < ET *aka* ~ *aga*, *ata* 'baba' < ET *ata*, *ba:ba* '(baba tarafından) dede' < ET *baba*, *çæn* 'yeğen' < ET *yegen*, *helin* 'gelin' < ET *kelin*, *hüdâ:* 'güveyi' < ET *küdegü*, *i'he* 'anne' < ET *eke*, *ir* 'koca' < ET *er* 'er, erkek', *qıs* 'kız' < ET *qız*, *uruğ* 'çocuk' < ET *uruğ* 'tohum; nesil, kuşak', *o:l* 'oğul' < ET *oğıl*;

Sayı adları Türkçe kökenlidir: *b'ir*: 'bir' < ET *biregü*, *i'hi* 'iki' < ET *eki*, *üş* 'üç' < ET *üç*, *dört* 'dört' < ET *tört*, *beş* 'beş' < ET *bé:ş* ~ *biş*, *a'ltı* 'altı' < ET *altı*, *çedi* 'yedi' < ET *yè:ti*, *se'hes* 'sekiz' < ET *sekiz*, *to'hos* 'dokuz' < ET *tokuz*, *on* 'on' < ET *on*; *i'hön* 'yirmi', krş. ET *yegirmi* ~ *yigirmi*, *üçen* 'otuz', krş. ET *otuz*, *dörten* 'kırk' krş. ET *qırq*, *beçen* 'elli', krş. ET *elig*, *a'lton* 'altmış', krş. ET *altmış*, *çedon* 'yetmiş', krş. ET *yetmiş*, *se'hezon* 'seksen', krş. ET *sekiz on*, *to'hozon* 'doksan', krş. ET *toquz on*.

Alt katmanda ise yoğun ve sürekli ilişkiler sonucu olan Moğolcadan ödünçlemeler azımsanmayacak oranda karşımıza çıkar: *hal'can* 'dazlak' < Moğ. *qaljan*, *el'är* 'ayık' < Moğ. *elegür*, *halbağar* 'sarkık' < Moğ. *halbagar*, *oray* 'geç' < Moğ. *oruy*, *sağlağar* 'kıllı, uzun tüylü' < Moğ. *saglagar*; *şida-* 'bir şeyi yapabilmek' < Moğ. *çida-* vb.

Bunun yanında Sibiryaya yerel halklarından Ket ve Samoyed gibi dillerden de az sayıda kültürel kelimenin ödünçlendiği göze çarpar: *hadıngı* 'keçe çizme' < Ket. *qatanqan*, *şeger* 'kızak' < Kott *çoğor*, *ire* 'ayıl' < Samoyed *jire* 'dede' gibi. Öte yandan Arapça ve Farsça kökenli birkaç kelime de Rusça yoluyla Tofa Türkçesinde kendini gösterir. *sandıq* 'sandık' < Rus. *sundúq*, *manmar* 'ambar' < Rus. *ambár* gibi.

5. Sonuç

Türklük bilimi araştırmalarında son zamanlara kadar Karagas Türkçesi olarak bilinen Tofa Türkçesi tarihî süreçte hiçbir zaman yazı dili olamamış, yüzyıllar boyu sözlü edebiyat geleneği ile varlığını korumuştur. Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın baskısı altına kalan Tofa Türkçesi büyük zarar görmüştür. 2000'li yıllardan sonra 'Tehlikedeki Diller Listesi'nde yerini alan Tofa Türkçesi "neredeyse ölü" diller grubuna dâhil edilecek duruma gelmiştir.

Dil hayatı bağlamında böylesine zor bir süreç yaşayan Tofa Türkçesinin ünlü sisteminin, gırtlaksı ünlülerin varlığı ile Genel Türkçeden ayrıldığı gözlemlenmektedir.

Ses değişimleri açısından ünlüler, Eski Türkçeye önemli ölçüde paralel iken asıl değişme ünsüzlerde görülmektedir. Öte yandan Tofa Türkçesinin söz varlığının ana katmanı Türkçe kökenli kelimelerden oluşur. Bunun yanında yoğun ve sürekli dil ilişkilerinin neticesinde Moğolca başta olmak üzere Rusça, Ket ve Samoyedce vd. dillerden de bazı kelimeler ödünçlenmiştir.

Kaynaklar

- Baskakov, N. A. (2009). *Tyurkskiye Yazıki, İzdaniye çetvertoye*. Moskva.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Eberhard, Wolfram (1943). "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer? 'İlk Araştırmalar'" (Çev. İkbâl Berk). *AÜ DTCFD*. S. 2 (Şubat 1943), s.19-30.
- Ilgın, Ali (2011). *Tofa (Karagas) Türkçesi-Şekil Bilgisi*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Melnikova, Larisa (1994). *Tofi, İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk*. İrkutsk.
- Naskali, E. G., Butanayev V. Y., İsina A., Şahin E., Şahin L., Koç A. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. TDK Yay., Ankara.
- Ölmez, Mehmet (2007). *Tuvacanın Söz Varlığı –Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle–*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rassadin, Valentin İvanoviç (1995). *Tofalarsko-russkiy i russko-tofalarskiy slovar'*. İrkutsk: Vostočno-Sibiraskoe knijnoe izdatel'stvo.
- Rassadin, Valentin İvanoviç (1996). *Legendy, skazki i pesni sedogo Sayana, Sbornik tofalarskogo folklora*. İrkutsk.
- Rassadin, Valentin İvanoviç (2002). "Tofalarskiy yazık". *Yazıki Narodov Rossii, Krasnaya Kniga*. Moskva: Academia, s. 182-190.
- Sleptsova, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- Stachowski, M. (1998). *Dolganischer Wortschatz – Supplementband*. Krakow.
- Tannagaşeva, N. N. Kurpeşko ve Akalın, Şükrü Halûk (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Tenişev, E. R. vd. (2002). *Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Regional'niye Rekonstruksii*.

¹ Ünlü Sinolog W. Eberhard, Orhun Yazıtları'nda *Tabgaçlar* olarak geçen bu Türk boyunun, kültür ve menşei bakımından Türklerle ve Moğollarla ilişkili olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eberhard 1943: 19-30.

² Tofa Türklerinin yaratılış efsanesi ise şöyledir: *Çer Qańcaılı ça'salğan: Eñ burun çü te coq bolğan. Buruñu: ödürek u'ñup çora.n. Qońgaş, jumurhal.a.n. jumurhası ırlı bergen. jumurhasınıñ su: a'ha bergeş, höl bolı bergen. Ke'hi çer bolı bergen. İńcaılı çer ça'salı bergen bolğan* (Rassadin 1996). *Dünya Nasıl Yaratıldı?*: İlk başta hiçbir şey yokmuş. Önce ördek uçuyormuş. (Ördek) Konduktan sonra yumurtlamış. Yumurtası kırılıvermiş. Yumurtasının suyu akınca göl olmuş. Kabuğu ise yer olmuş. Böylece dünya yaratılmış.

³ Türk lehçelerinin tasnifinde Tofa Türkçesinin yeri ile ilgili başlıca görüşler ve Sibiry Türk lehçelerinin yeni bir tasnifi için bk. Ilgın 2011: § 0.2.

⁴ <http://www.turkiclanguages.com/www/classification.html>

⁵ Eldeki makalede Eski Türkçe ile ilgili örnekler için Clauson 1972; Tofa Türkçesinden verilen örneklerde Rassadin 1995; Tıva Türkçesinden verilen örneklerde Ölmez 2007; Hakas Türkçesinden verilen örneklerde Naskali vd. 2007; Şor Türkçesinden verilen örneklerde Tannagaşeva-Akalın 1995; Saha Türkçesinden verilen örneklerde Sleptsova 1972 ve Dolgancadan verilen örneklerde Stachowski 1998 başlıklı çalışmalardan yararlanılmıştır.